

Dini Araştırmalar, Eylül-Aralık 1999, C. 2, s. 5

Emeviler Dönemi Kültür Hayatında Dinî İlimlerin Tarihsel Gelişimi

İrfan Aycan *

Tarih boyunca Emevîler dönemi incelenirken hep siyasî olaylar ve siyasî tarih ön planda tutulmuştur. Elbette bunun bazı haklı gerekçeleri olabilir. Çünkü asırlar boyu insanların siyasî ve dinî yaşamlarını ve düşüncelerini etkileyecek siyasî hadiseler bu dönemde ortaya çıkmıştır. Bu sebeple o dönemin siyasî olayları kültür ve sanat faaliyetlerinin geri planda kalmasına, farkedilememesine sebep olmuştur. Oysa kültür ve sanat faaliyetleri en çalkantılı dönemlerde dahi varlığını sürdürebilmiş, ancak toplumun geçirdiği sancılı süreçlerden de olumsuz yönde etkilenmiştir.

Dolayısıyla Emevîler dönemi, Abbasîler döneminde ortaya çıkan hızlı ilmi gelişmeler açısından bir hazırlık dönemini oluşturur. Müslümanlar, Bizans ve İran kültür çevreleriyle bir coğrafyada karşılaştıktan ve birlikte yaşamaya başladıktan sonra gerek İslâmî ilimlerde gerekse müsbet ilimler alanında pekçok gelişme kaydetmişlerdir. Kültürlerin birbirleriyle karşılıklı etkileşimi sayesinde müslümanlar gayr-ı müslimlerden pekçok şey öğrenmişlerdir. Eğer Emevî-

* Doç.Dr., Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi

ler dönemindeki bu bilgi birikimi olmasaydı ya da bazı bilimlerin temeli atılmamış olsaydı Abbasiler döneminde ilmî alandaki hızlı ivme mümkün olmazdı.

Ancak Emevîler döneminde müslümanlar daha çok dinî ilimlerle meşgul oluyorlardı. Bunun sebebi de Hz. Peygamber (S.A.V)'ın ve onun güzide arkadaşlarının vefatları neticesinde ortaya çıkan sorunları çözmek amacıyla yapılan çalışmalar; daha çok Kur'an ve onun yorumu, Hz. Peygamber'in hadisleri ve günlük hayatta ortaya çıkan bazı problemleri çözmeye hususunda fıkhnın ya da İslâm hukukunun birer ilim dalı olarak ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bilahare İslâm'ı tebliğ eden Hz. Peygamber'in hayatı ve savaşlarıyla ilgili bilgilerle de ihtiyaç duyulmuş, Siyer ve Meğazî ilmi ortaya çıkmıştır.

Emevîler döneminde büyük camiler, dinî ilimlerin öğretildiği merkezler halinde olup, çeşitli ders halkalarını oluşturan öğrencilerle dolup taşardı. İlim adamlarının evleri, kitapçılar ve saraylarda önemli birer ilim merkezleri haline gelmiştir. Bu dönemde dinî ilimlerin yanında tıp ve kimya gibi başka milletlerden alınan ve "Ulûmü'l-Evail" denilen ilimlerinde tercüme faaliyetleri yapılmıştır. Halid b. Yezid b. Muaviye gibi bazı kişiler tercüme faaliyetlerine başlamışlar ve kendileri bizzat bu ilimlerle meşgul olmuşlar (1)

O dönemde Irak bölgesinin ikiz kardeş şehri Basra ve Kûfe, İslâm coğrafyasının en canlı ve hareketli ilmî ve fikrî hareket merkezleri haline gelmiştir(2). Kısacası Emevîler döneminde Tefsir, Hadis, Fıkhn, Tarih, Arap Dili, Edebiyat, Kelâm gibi dinî ve edebî ilimlerin yanında bazı müsbet bilimlerin de temeli atılmıştır. Gerçekten Emevîler döneminde bu bilimlerin temeli atılmamış olsaydı ve bu malzeme birikimi bulunmasaydı, Abbasiler döneminde son derece parlak ve hızlı gelişmelerle yoğun tasnif faaliyetinin gerçekleşmesi mümkün olmayabilirdi(3).

Dinî İlimler

Kuran-ı Kerim ve Hz. Peygamber'in sünnetini anlama ve ortaya çıkan birtakım sorunları çözmeye yolunda sarfedilen çabalar sonucu müslümanlar ara-

-
1. İsmail Yiğit, "Emeviler" DİA, C. II, s. 104.
 2. Philip Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, c.III, s.381; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, İstanbul 1989. c.II, s.573,
 3. Aycan İrfan, Sarıçam İbrahim, *Emeviler*, s.125.

sında Tefsir, Hadis ve Fıkıh ilmî ortaya çıktı. Bu ilimlere dair ilk çalışmaların yapılması bakımından Emevîler devrinin özel bir önemi vardır. Çünkü bu dönemde Sahabe, Tabiun ve Tebeû't-Tabiîn arasında bir kopukluk meydana gelmemiş, hayatta olmaları sebebiyle söz konusu ilimlerle ilgili rivayetler onlar sayesinde Resulullah'a kadar dayandırılmıştır. Bu dönemde şifahî rivayet ve anlatım ile İslâm esaslarına dair kaynak bilgisinin insanlara intikali, talebelere öğretilmesi ve son dönemde de yazı ile tesbit ve tedvin çalışmalarına girilmesi söz konusudur. Dolayısıyla her ne kadar o devirden günümüze kadar gelen eserler çok değilse de daha sonraki dönemde ortaya çıkacak eserlere kaynaklık etmiş olmaları önemlidir. Bu dönem ilim adamlarının özellikleri mevalî'den olmalarıdır. Sebebi de Arapların o günkü toplum içerisinde egemen güç olarak yönetim ve askerî kurumlarda odaklaşmalarıdır. Elbette bu Arapların hiç ilimle meşgul olmadıkları anlamına gelmemektedir. Fakat oran olarak mevalî'den çok azdırlar. Bunu ifade etmek için Caşşiyarî "Araplar silahı kaleme tercih ettiler" demektedir.

Mevalî'nin Arap müslümanlar yanında daha düşük derecede kabul görmeleri, devlet yönetiminden uzak tutulmaları, onların kendilerini ilme vermeğe, Emevîler döneminde muhalif hareketlerin beyin gücünü oluşturmalarına, siyasi ve dinî içerikli hareketlerde derhal yer almalarına ve Emevîleri ortadan kaldıracak oluşumun beynini oluşturmalarına sebep olmuştur.

Emevîler döneminde Muaviye, Abdülmelik, Velid ve Ömer b. Abdülaziz gibi bir kaç devlet başkanı istisna edilirse dinî ilimlerdeki çalışmalar ferdî gayretler olarak ortaya çıkmıştır.

a) Kur'an ve Tefsiri:

Bilindiği üzere Hz.Ömer, Hz. Ebu Bekir döneminde (632-634) ortaya çıkan ridde savaşlarında pekçok Kur'an hafızının şehid edilmesi neticesinde harekete geçmiş ve Kur'an'ın cem edilmesi hususunda devlet başkanı Hz. Ebu Bekir'i iknâ etmişti. Kur'an'ın Cem edilmesi problemin bitmesi için yetmedi. Zira Hz. Ömer ve Hz. Osman döneminde yapılan fetihler sonucu İslâm coğrafyası olabildiğine genişlemesi, farklı etnik unsurun devlet çatısı altında yerini alması, Arap olanlarla Arap olmayanların bir arada yaşamalarını zorunlu kılmış, dolayısıyla Arapça'da bozulmalar baş göstermişti. Çeşitli coğrafyalarda

farklı kıraatleri önlemek ve farklı okunuşlara sebebiyet vermemek amacıyla Hz. Osman döneminde bir komisyon kurularak Hz. Hafsa'da bulunan Kur'an nüshası çoğaltılmış ve İslâm coğrafyasının her tarafına dağıtılmıştır.

Doğulu ve batılı bütün bilim bilim adamlarının çoğu ilk Arap yazısının nokta ve harekeden mahrum olduğunu söylemişler, Kur'andaki kıraat ihtilaflarının en mühim sebeplerinden biri olarak, bu yazının nokta ve harekeden mahrum olmasını göstermişlerdir (4). Ancak yukarıda da arzedildiği gibi önde gelen müslümanlar ve devlet yöneticileri bu durumun rahatsızlığını duymuşlar ve tedbir alma yolunda çeşitli adımlar atmışlardır.

Kur'an'la ilgili atılan adımlardan biri de onun harekelenmesi meselesidir. Bu önemli konu Emevîlerin kurucusu Muaviye b. Ebî Süfyan döneminde gündeme alınmış ve çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Bu tarihten önce Arapça'nın harekeli olduğuna dair bazı bilgiler varsa da bunlar izaha ve isbata muhtaçtır.

Muaviye b. Ebî Süfyan'ın Basra Valisi Ziyad (ö.53/673) Ebu'l-Esved'den (69/688) Arapçanın bozulmaması için birtakım yöntemler geliştirmesini istemiş, fakat muhtemelen Ebu'l-Esved'in Emevîlere muhalif olması bu işe mani olmuştur. Fakat dönemin olayları içinde Arapçanın bozulduğu ve Kur'an'a da zarar geleceği endişesi Ziyad'ı yeniden harekete geçirdi. Ebu'l-Esved'i iknâ edecek çeşitli senaryolar ortaya koydu ve sonunda onunla anlaştı. Ebu'l-Esved'de Ziyad'dan istediği bir katiple Kur'an'ın noktalama işlemi bitinceye kadar çalışmalarına devam etti (5).

Yine İbn Hallikan'ın *Vefeyatı*'nda bildirilen bir diğer habere göre ise bu probleme çare arayanın Emevîlerin Irak valisi Haccac b. Yusuf'tur (5.95/713). Geçmişte öğretmenlik yapmış olan Haccac, bu işi Nasr b. Asım'a (89/708) vermiş, o da bu işi gerçekleştirmiştir (6). Kur'an'ı Kerime nokta ve hareke konulması, başlangıçta pekçok münakaşaya sebep olmuş, seleften pekçok kimse, Kur'an'ı herşeyden tecrid ediniz ya da kendisinden olmayan birşeyle onu karıştırmayınız diyerek karşı çıkmışlardır. Bu kimseler arasında Abdullah b. Ömer,

4 Bkz. Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Usulü*, Ankara, 1983, 89.

5 İbn Nedim, *Fihrist*, Kahire, 1945, s.60; İbn Hallikan, *Vefeyatü'l-Ayan*, Kahire, 1948-1949, II, 216-217; Cerrahoğlu, İ., a.g.e., 91.

6 İbn Hallikan, a.g.e, I, 344.

Abdullah b. Mesud, İbrahim en-Nehâî ve Malik'te vardır. Sonuç olarak Kur'an'ın noktalanması ve harekelenmesi, çeşitli şahıslar elinde muhtelif zamanlarda inkişaf etmiştir. Bu hareketin öncüsü de hiç şüphesizki Ebu'l-Esved ed-Düelîdir (7).

Kur'an'ı Kerim'in tefsirine gelince Hz. Peygamber (S.A.V.) hayatta iken bu konuda herhangi bir problem yoktu. Sahabe anlamakta güçlük çektikleri konuları Peygamberimize soruyorlar, O da cevaplandırıyordu. Onun vefatından sonra bu boşluğu sahabe doldurmaya çalıştı. Çünkü onların öğrenmeleri, ayetlerin nazil oluş sebeplerine vakıf olmaları gibi pekçok öncelikleri vardı. Bütün bu önceliklere rağmen Kur'an'ı anlamada onlar arasında dahi farklılıklar mevcuttu. Onlar başlangıçta ayetlerin yorumunu Hz. Peygamber (S.A.V.)'den işittikleri gibi veya sebab-i nuzullerini anlatmak suretiyle ya da kendi görüşlerine göre yapıyorlardı (8).

Emevîler dönemi sahabenin yavaş yavaş bu dünyadan çekildikleri bir dönemdir. Sahabeden pek çok kimse daha dört halife dönemindeki fetihler esnasında İslâm coğrafyasının değişik yerlerine göçetmişler, yerleştikleri bölgelerde insanlara İslâm'ı anlatmaya çalışmışlardır. Bu sahabeden ders alanların çoğunluğu mevalî dediğimiz

Arap olmayan unsurlar arasından çıkmıştır. Çünkü Arapların devlet idaresindeki egemenliklerini başkalarıyla paylaşmayı istememeleri siyaset ve askeriyenin dışındaki geniş bir alanı gayr-ı Arap unsurlara bırakıyordu. Bunun için ilk dönemin müfessirleri sayılabilecek Ali b. Ebî Talib (40/660), Abdullah b. Mes'ud (32/652), Ubey b. K (19/640), Ebu Musa el-Eşarî (44/644), Zeyd b. Sabit (45/665), Abdullah b. Abbas (68/687), Abdullah b. Zübeyr (73/692) gibi kimselerin dışındaki müfessirlerin tamamı mevalîdendir. Bunlardan Tefsir ilminde şöhret bulmuş en önemli kimseler İkrîme (105/723), İbn Abbas'ın; Atâ b. Ebî Rebah (114 / 732) Benu Fihrin, Muhammed b. Müslim (), Hakîm b. Hizam'ın. Said b. Cübeyr (95/714) Benu Vâlibe'nin. Hasan el-Basrî (110/728) Zeyd b. Sabit'in mevlası idi (9).

7 Cerrahoğlu, İ., a.g.e., 92.

8 Cerrahoğlu, İ., a.g.e., 234-235.

9 Cerrahoğlu, İ., a.g.e., 243.

Başlangıçta Tefsir ilmi Hadis ilminden bir kısım veya onun dallarından biri olarak kabul ediliyordu. Ancak Sahabe ve Tabiun devrinde Tefsir ilmindeki bu hızlı gelişmeler onun bağımsız bir ilim dalı olmasını sağlamıştır. Yukarıda da izah ettiğimiz gibi gayr-ı Arap unsurların Tefsir ilmine olan alakaları, geçmiş dönemdeki din ve kültür anlayışlarının da etkisiyle, Kur'an'ı Araplardan farklı anlamalarına sebep olmuştur. Bu anlayış farklılıkları da Tefsirde çeşitli ekollerin doğmasına yol açmıştır. Bu ekolleri Mekke, Medine ve Irak ekolü olarak adlandırabiliriz.

Mekke'de Said b. Cübeyr (95/714), Mücahid (103/721), İkrime(105/723), Ata b. Ebi Rebah (114/732), Tavus b. Keysan (106/724) İbn Abbas'tan tefsir ilmi tahsil etmişlerdir. Medine'de ise Ebu'l-Aliye (90/708), Muhammed b. Ka'b (118/736), Zeyd b. Eslem (136/753) doğrudan veya dolaylı olarak Ubey b. Ka'b'tan dersler alırken Irak'ta da Mes'ruk b. el-Ecda(63/683), Esved b. Yezid (75/694) Mürre b. el- Hemedani (90/708), Amir b. eş-Şa'bî (103/721), Hasan el-Basrî (110/728), Katade (117/735) ve İbrahim en-Nehaî (95/714) İbn Mes'ud'dan ilim tahsil etmişlerdir (10).

Bu üç şehirde oluşan bu ekoller arasında bazı farklılıklar mevcuttur. Aralarındaki en bariz farklılık Mekke ve Medine ekolleri fazla rey ve kıyasa yer vermezlerken, Irak ekolü rey ve kıyasa çok önem vermişlerdir. Ayrıca mevalinin mensubu oldukları eski din ve kültürlerinden bazı unsurları da tefsir ilmine aktarmaları, Hıristiyanlıkta ve Yahudilikte mevcut bulunan bazı kıssa ve bilgilerin Kur'an da da bulunması ve eski bilgileriyle yorumlamaya çalışmaları Tefsirde israiliyyat dediğimiz hususu ortaya çıkarmıştır.

Özellikle Emeviler ve ondan sonraki dönemlerde İsrailiyyatla meşguliyet artmış, diğer kutsal kitap ve onların yorumları hiçbir eleştiri ve seçmeye tabi tutulmadan ıktibas edilmeye başlanmıştır. Böylece aklın tasavvur edemeyeceği şeyler Kur'an tefsirlerine girmeye başladı. Tefsirin tedvin devrinde bu tür haberleri ıktibas etmek tefsirciler için bir sanat haline geldi. İsrailiyyatın kaynağı durumunda olanların üçü Yahudi kökenli müslüman -bunlar Abdullah b. Selam (43/663-664), Ka'bu'l-Ahbar (32/652-653), Vehb b. Müne'bbih (110/

10 Cerahoğlu, İ., a.g.e., ; Ali Turgut, **Tefsir Usulu ve Kaynakları**, İstanbul, 1991, s.229-230.

728) biri de Hıristiyan kökenli müslüman Abdülmelik b. Cüreyc (150/767) dir (11).

Emevîler döneminde ilk tefsir yazar kimsenin Said b. Cübeyr olduğu ve onun bu çalışmasını Abdülmelik b. Mervan'ın isteği üzerine yaptığı belirtilir (12). Gerçekten de Abdülmelik Kur'an'ı çok okuyan bir kimse idi. Abdülmelik'in ölüm yatağında çocuklarına yaptığı vasiyetin bitiminde okuduğu Kur'an ayetleri tarih kitaplarında zikredilir (13). Yine Abdülmelik'in oğlu I. Velid'de (96/715) babası gibi tefsir ilmine ve müfessirlere destekçi olmuştur. Babası döneminden gelen bir çok müfessir onun döneminde de çalışmalarına devam etmişlerdir (14). İbnü'l Esîr'in el-Kamil'inde I. Velid'in günlük hayatında çok Kur'an okuduğu, Ramazan ayında ise pekçok hatim yaptığı yazılıdır (15).

b) Hadis Çalışmaları

Emevîler döneminde ilim denilince hadis rivayeti ve hadislerin ihtiva ettiği konulara dair bilgiler anlaşılmaktaydı. Bu hakikat h.1. yüzyılın ikinci yarısına kadar devam etmiş, bu tarihten sonra dinî bilgiler giderek branşlara ayrılmaya başlamıştır. Dinî ilimlerin bağımsız birer ilim dalı haline gelmesi Abbasîlerin ilk döneminde olmuştur. Hadislerin tasnifi, yani konulara veya ravilere göre düzenlenmesi Emevîlerin son döneminde başlayıp Abbasîler zamanında tamamlanmıştır (16).

Emevî devlet başkanlarından Abdülmelik gençliğinde ve Medine'de ikâmet ederken Hz. Aîşe'den Medine mescidinde dersler almıştır. (17) Abdülmelik b. Mervan daha küçük yaşlardan itibaren Kur'an, hadis, fıkıh okumuş, halifelüğünden önce Emevî sarayında Şa'bî ve Zührî gibi alimlerden meğazi ve hadis dersi almış, daha sonraları himayesine aldığı Urve b. Zübeyr'inde bilgisinden faydalanmıştır. Hz. Osman, Ummü Seleme, Ebu Hüreyre gibi birçok

11 Cerrahoğlu, İ., a.g.e., 224-226; Aydemir, Abdullah, *Tefsirde İsrailiyyat*, Ankara, 1979, s.59-60,62,67.

12 Cerrahoğlu, İ., a.g.e.,264-265.

13 Mes'udî, *Murûc*, (Mısır, 1952), III, 99-100.

14 Algül, Hüseyin, *İslâm Tarihi*, (İstanbul 1999), III, 150.

15 İbnü'l-Esîr, *el-Kamil*, (Trc: Beşir Eryarsoy, İstanbul, 1987), V,17.

16 İsmail Yiğit, T.D.V.A. Emevîler İlim ve Kültür mad. c.II, s.97-98.

17 Zehebî, *Siyeru Alâmi'n Mübelâ* (Thk. Şuayb el-Arnâvut ve ark. I-XXV, Beyrut, 1981) IV, 424.

sahabiden hadis öğrenmiş. Urve b. Zübeyr, Reca b. Hayve, Zühri gibi muhad-dislerde ondan hadis rivayet etmişlerdir. Doğu eyaletlerinde bilinmeyen ve meşhur olmayan hadislerin ortaya çıkışıyla ilgilenmiştir. Abdülmelik, içtihadta bulunacak kadar fakih bir insandı (18). Ders aldığı hocalarından Şa'bî'yi önemli bir görev için İstanbuldaki Bizans İmparatoruna göndermiş (19) bu şekilde hocalarını gerektiğinde devlet işlerinde görevlendirmiştir. Öte yandan yine Emevî devlet başkanı olan Ömer b. Abdülaziz'i, Mısır valisi olan babası Abdüllaziz b. Mervan, ilim tahsili için Medine'ye göndermiş ve Medine'de hadis, tefsir, hukuk, edebiyat ve şiir konularında dersler almıştır (20).

Emevîler döneminde hadisin tedvini için ilk talimatı veren kimse de yine Ömer b. Abdülaziz'dir (21). O dönemde hadis alimleri, sayfalarında derledikleri hadislerle hocalarından dinledikleri hadisleri kitaplarında toplamışlardır. Belki Ömer b. Abdülaziz, tıpkı Ömer b. el-Hattab'ın Kur'an'ın toplanmasını Hz. Ebu Bekir'e hatırlattığı gibi, hadis alimlerinin vefatı nedeniyle bu ilmin uğrayacağı kaybı dikkate alarak valilerine ve döneminde yaşayan hadis alimlerine mektuplar yazarak Resulullah'tan rivayet edilen hadislerin toplanmasını emretmiştir. Bu emri ilk olarak yerine getiren kişi hadis tarihinin önemli ismi Muhammed b. Şihab ez-Zühri olmuştur (22).

Muhalik siyasi zümrelerin kamuoyunu hadis aracılığı ile etkilemeye çalışıp, büyük hadis otoritelerinin adlarını kullanmış olmaları, İslam tarihinin ilk devrine vakıf olan hiç kimsenin inkâr edemeyeceği bir gerçektir (23).

Dolayısıyla Hadiste isnad uygulaması Emevîler döneminde olmuştur. Buna sebep olarak İslâm toplumunda görüş ayrılıklarının ortaya çıkışı ve Hz. Osman'ın öldürülmesinden sonra ortaya çıkan hadis uydurma faaliyetlerinin çoğalmasının önemli bir rolü olmuştur. İlim adamları güvenilir kişilerden aldıkları haberlere ilgi göstermişler ve bu hadisleri kimlerden aldıklarını da belirt-

18 H.Dursun Yıldız, T.D.V. İslâm Ansiklopedisi, Abdülmelik mad. I, 270.

19 Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, II, 575.

20 İbn Sad, *Tabakat*, V, 330-409; İbn Kesîr, *el-Bidaye ve'n Nihaye*, IX, 199-202; Suyutî, *Tarihu'l-Hulefa*, 229-246; H. İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi*, I, 412.

21 İbn Sad, *Takabat*, II, 134; Geniş bilgi için bkz. Koçyiğit T. *Hadis Tarihi*, Ank.1998,35 vd.

22 İsmail Yiğit, a.g.e., s.98; Aycan, İ., Sarıçam, İ., *Emevîler*, s.130.

23 Fazlurrahman, *İslâm*, 60

mişlerdir. Hicri I. asrın sonlarına doğru artık iyice yerleşen isnad sistemi, sadece hadislerde değil, diğer haberlerde de kullanılmaya başlamıştır. İsnad, yalnız müslümanlara özgü bir sistemdir. Bu bakımdan İslâm ilimlerinde ve tarihinde ve İslâm kültüründe bu sistemin önemli bir yeri vardır (24). Bu dönemde hadis yazma ve tedvini ile meşgul olan alimlerden bazıları genç sahabiler nesline mensubtur. Bunların başında, yazdıkları hadis sayfalarıyla tanınan Abdullah b. Amr b. el-As ve Abdullah b. Abbas gibi isimler gelmektedir (25).

Emevî devlet başkanlarından Abdülmelik, Velid b. Abdülmelik, Ömer b. Abdülaziz, Yezid b. Abdülmelik ve Hişam, İbn Şihab ez-Zühri'nin (124/742) çalışmalarını manen ve maddeten desteklemişlerdir. Özellikle Ömer b. Abdülaziz, Medine Valisi Ebu Bekir b. Muhammed b. Amr b. Hazm'a ve Zühri'ye resmî olarak hadislerin toplanması hususunda talimat vermiştir. Aynı şekilde Hişam b. Abdülmelik'te Zühri'ye hadis yazmak konusunda zorlama derecesinde teşvik etmiştir. Zühri ile aynı dönemde yaşayan Mekhul (112/734) ilim tahsili için Mısır ve Suriye'yi dolaşmış, Medine'de bir müddet ikâmet etmiş ve sünnet hakkında bir kitap yazmıştır (26).

Abdülmelik b. Mervan Hasan el-Basri'nin insanın hürriyeti ve sorumluluğu lehinde ileri sürdüğü görüşlerini tasvib etmeyen bir mektub yazmış ve şöyle demiştir.

“Müminlerin Emiri şimdiye kadar geçmiş nesiller arasında hiç kimseden iştirmediği senin kader hakkındaki görüşlerinden haberdar oldu. Müminlerin Emiri karşılaştığı sahabiler arasında bu konuda seninkilere benzeyen bir görüşe sahip hiç kimseyi tanımamaktadır. O halde bunun Resullah'ın sahabilerinin birinden mi rivayet edildiğini, yoksa kendi şahsî reyini mi olduğunu yahutta Kur'an'ın tasdik edebileceği birşey mi olduğunu ona yaz” (27).

Kûfe'nin de hadis ilminde ayrı bir yeri vardır. Bu önem, Abdullah b. Mes'ud'un oraya yerleşmiş olmasından kaynaklanmaktadır. Bilindiği gibi bu sahabe, hadis rivayeti konusunda meşhur olan kimselerdendir. 848 hadis riva-

24 İsmail Yiğit, a.g.e., s.98.

25 Aycan, İ., Sarıçam, İ., a.g.e., s. 130,

26 Algül, Hüseyin, *İslâm Tarihi*, III, 152-3, İstanbul, 1991. Aycan İ.- Sarıçam İ., *Emevîler*, s. 131,

27 Fazlurrahman, 68; A.Ü.İ.F. Derg. III, s. 3-4, ss.75-84, 1954.

yet ettiği nakledilir. Kûfeli hadis ravileri arasında öne çıkan şahsiyetlerden biri de Amr b. Şureyh-Şa'bi'dir. Rivayetlere göre Şa'bi, yüzelli kadar sahabiden hadis dinlemiş ve bunların hepsini hafızasında toplamıştır. Şa'bi, Abdülmelik tarafından önemli bir görev için İstanbul'a Bizans İmparatoruna gönderilmiştir. Onun yetiştirdiği talebelerin en tanınmış şüphesiz Ebu Hanife'dir (28).

c) Tarih Çalışmaları:

İslâm Toplumunda Tarih çalışmaları, Resulullah'ın hayatı ve savaşlarıyla ilgili bilgileri ihtiva eden Siyer ve meğazî kitaplarının derlenmesi ile başlamıştır. Siyer, Hz. Peygamberin hayatını bütün yönleriyle içine alan bilimin adıdır. Meğazî kelimesi ise, onun savaşları ile ilgili bilgilerdir. Sahabenin Hz. Peygamber'in söz, fiil ve takrirlerini toplama girişimleriyle birlikte İslâm tarihinin materyalleri de toplanmış oluyordu. Yani Hicri birinci yüzyılın ortalarından itibaren hadisin tedviniyle birlikte tarih malzemesi de ortaya çıkmış oluyordu. İlk dönemlerde tarih ilmi hadisin bir bölümü olarak algılanıyordu.

Müslümanlar İslâm Tarihinin ilk ürünlerini teşkil eden Siyer ve Meğazî ile ilgili kitaplarını hicri birinci yüzyılın ilk yarısından itibaren yazmaya başlamışlardır (29). Hz. Peygamber'in vefatından sonra Onun Mekke ve Medine'deki hayatı, ahlâkı, şemali ve savaşlarına dair bilgileri gelecek nesillere aktarma ihtiyacı, bu konulardaki bilgilerin yazıya geçirilmesini zaruri hale getiriyordu. Genelde bu tür çalışmalar sahabe çocuklarından olan muhaddisler tarafından yapıyordu. Başta Medine olmak üzere bazı merkezlerde valilerin, komutanların veya ileri gelen kimselerin "Bedir Savaşı nasıl oldu? Bu savaşa kimler katıldı? Katılanların sayısı ne kadardı?" gibi soruları rivayet yeteneği ve ezberleme melekeleri olan kimselere sorarlar, o kimseler de gece meclislerinde bu ve benzeri konulardaki bilgilerini ashabın sözlerine veya Hz. Peygamber'in hadisine istinaden soranlara anlatırdı. (30).

Tabiundan pekçok kimse hayatta olan sahabilerden bu konuda ders aldılar. Hatta bazıları bir kaç sahabiden ders alıp bilgi topladılar. Dolayısıyla Tabiûnun Siyer ve Meğazî ile ilgili bilgilerinin toplanması ve derlenmesinde önemli

28 Doğuştan Günümüze B.İ. Tarihi, II, 574-575.

29 Hamidullah, M., Siretu İbn Ishak'ın Mukaddimesi, Konya, 1981.

30 Terzi, M. Zeki, İlk Siyer ve Meğazî Yazarları ve Eserleri, Samsun, 1990, s.15.

rolleri olmuştur. Çünkü onlar için Hz. Peygamber'in yaşantısı, savaşları ve diğer davranışlarını öğrenip muhafaza etmek ve yazılı kayda geçirmek önemli idi.

İlk Siyer ve Meğazî yazarları arasında Hz. Osman'ın oğlu Ebân b. Osman (22-105/642-3-723-4), Zübeyr b. Avvâm'ın oğlu Urve b. Zübeyr(94/...), Asım b. Ömer b. Katâde (120/737-8), Surahbil b. Sad (123/740-1), meşhur hadis alimi İbn Şihâb ez-Zuhrî (124/742), Musa b. Ukbe (.....) ve İbn İshâk (150/.....) bulunmaktadır. Yukarıda isimlerini zikrettiğimiz şahıslardan sadece İbn İshâk'ın telif ettiği eser günümüze kadar ulaşmış, diğerlerinin eserleri ya da rivayetleri daha sonraki dönemlerde telif edilmiş hacimli eserlerin içinde dercedilmiş vaziyette bulunmaktadır.

Siyer ve Meğazî konusunda çalışma yapan ilk kimselerden biri Hz. Osman'ın oğlu Ebân'dır. Meğazî bilgisine sahip önemli kimselerin ilki olarak gösterilir (31). Onun Meğazîye dair bir eserinin olduğunu kaynaklarımızdan öğreniyoruz (32). Ancak onun eseri bize kadar ulaşmamıştır. Ebân'ın Hz. Peygamber (S.A.V)'ın hayatına dair toplamış olduğu bilgiler öğrencisi Muğire b. Abdurrahman tarafından bir kitap içerisinde toplanmıştır. Muğire'nin Ebân'dan Meğazî ile ilgili bilgiler aldığını kaynaklarımız özellikle bildirir (33).

Ebân ile aynı dönemde yaşayan Urve b. Zübeyr daha genç yaşlarda iken ailesinin aksine siyasete değil ilme ilgi duymuş ve Medine mescidinde derslere devam etmiştir. Ayrıca teyzesi Hz. Aîşe'den dersler almıştır (34). Başlangıçta ağabeyi Abdullah b. Zübeyr'in Emevîlere karşı vermiş olduğu mücadeleye iştirak etmediyse de H.63 yılında Emevîlerin Medine'de ortaya koydukları utanç verici hadiseler, onun o güne kadar yazılı hale getirdiği bütün çalışmalarını protesto amacıyla yakmasına neden olmuştur. Daha sonra ağabeyi Abdullah b. Zübeyr'in Emevîlerce öldürülmesinden sonra Abdülmelik b. Mervan'a sığındı(35).

H. 74 yılında Urve, Abdülmelik b. Mervan'a biat edince Abdülmelik kendisinden İslâm'ın doğuşuyla ilgili haberleri yazıp göndermesini istemiş o da

31 Horovitz, Y. *el-Meğazî'l-Ulâ ve Müellifuhâ* (Ar.Trç. H. Nassar, Mısır, 1948), s.3.

32 İbn Sad, V,210; Horovitz, s.6.

33 İbn Sad, V, s.210.

34 Zehebî, Nübelâ, IV,421,424.

35 Fuat Sezgin, *Tarihuit-Turasi'l-Arabî*, 1983, ½, 70.

bunu yerine getirmiştir. Urve'nin mustakil bir sîret yazıp yazmadığı açık değilse de onun bu konuda pek çok rivayeti mevcuttur. Bu rivayetlere İbn İshak'ın, Vakıdî'nin ve Taberî'nin eserlerinde rastlamak mümkündür. Genellikle onun rivayetlerini Vehb b. Münebbih toplamıştır (36).

Bir diğer Meğazî yazarı da Asım b. Ömer b. Katade'dir. İlimle iştiğal eden bir ailenin çocuğu olan Asım, Emevî halifesi Ömer b. Abdülaziz tarafından Şam'a davet edilmiş ve Şam Camiinde meğazî, hadis ve sahabenin menkıbelerine dair dersler vermiştir. Halife Ömer'in h. 101 yılında vefatı üzerine Asım Medine'ye dönmüş ve burada vefatına kadar yaklaşık 20 yıl bahsi geçen konularda ilim öğretmiştir (37).

Asım b. Ömer b. Katade'nin meğazî'ye dair telif ettiği eseri de maalesef günümüze ulaşmamıştır. İbn İshak, İbn Sad, Vakıdî ve Taberî ondan iktibaslar da bulunmuşlardır. Onun meğazîsinin ihtiva ettiği konular M. Zeki Terzi tarafından biraraya getirilmiş ve geniş bir şekilde verilmiştir (38).

Emevîler döneminde siyer ve meğazî ilimiyle uğraşanlardan biri de Şurahbil b. Sâd'tır. Onun bu konuda yazdığı eseri de günümüze kadar ulaşmamıştır. Daha sonraki siyer ve meğazî yazarları ondan iktibaslar da bulunmuşlardır. Şurahbil b. Sâd, Horovitz'in ifadesine göre eserinde Medine'ye hicret edenlerin isimleri ile Bedir ve Uhud savaşlarına katılanların isimlerini vermiştir (39).

Emevîler döneminin en meşhur ilim adamlarından bir diğeri de İbn Şihab ez-Zühri'dir. Kendisi koyu bir Emevî taraftarı olarak nitelendirilmiştir. İbn Şihab'ın babası Müslim b. Ukeydullah, Abdullah b. Zübeyr'in H.73 yılında öldürülmesine kadar onunla birlikteydi. İbn Şihab Emevîlerle iyi münasebetler kurdu. Bunlar arasında Abdülmelik b. Mervan, Velid b. Abdülmelik, Hişam b. Abdülmelik, Süleyman b. Abdülmelik ve Ömer b. Abdülaziz vardır (40).

Kaynaklarımızda eserinin varlığından bahsedilen İbn Şihab'ın Sîre'si de günümüze ulaşmamıştır. Fakat kendisinden sonra gelen müellifler eserlerinde

36 Vakıdî, *el-Meğazî*, (Thk. Marsden Jones, I-III, Kahire, 1964-66), Mukaddime, 20-21; Katip Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn* (I-II, İstanbul, 1941), II, 747.

37 İbn Hacer, *Tehzibü't - Tehzib*, (....Beyrut, 1968), V, 53.

38 Terzi, M. Zeki, s. 26 vd.

39 Horovitz, s. 26.

40 Ahmet Emin, *Duhal İslâm*, (I-III,.....) III, 325; Atçeken, İ.H., Hişam B. Abdülmelik Halifeliği ve Şahsiyeti (Basılmamış Doktora Tezi, Konya, 1977), s. 248-249.

onun rivayetlerine bol bol yer vermektedirler. İbn Şihab'ın rivayetlerinde sadece meğazîye ait bilgiler olmayıp, Hz. Peygamber (S.A.V.)'ın hayatının diğer safhalarına dair bilgiler de mevcuttur. Bilgiler dört halife dönemini de kapsamaktadır. Zühri'nin rivayetlerine geniş yer veren müellifler İbn İshak, Vakıdî, İbn Sâd, Belazurî ve Taberî'dir (41).

Eseri günümüze kadar ulaşan ve Emevîler döneminde ilmî faaliyetlerini sürdüren en önemli müellif İbn İshak'tır. İbn İshak'ın adı Muhammed olup, dedesi Yesar, H.12 yılın Aynü't Temr'de Halid b. Velid tarafından esir edilerek Medine'ye gönderilen esirler arasındaydı. Yesar, Medine'de Kays b. Mahreme b. Muttalib'in kölesi olmuş ve burada İslâmiyeti kabul ettikten sonra azad edilmiştir (42). Yesar'ın oğulları Musa, Abdurrahman ve İshak Ahbar ravileri olarak tanınmışlardır (43).

İbn İshak, takriben H.85'li yıllarda doğdu ve annesi de tıpkı kendileri gibi mevalidendi (44). İbn İshak'ın hayatı çoğunlukla Medine'de geçmiş, Asım b. Ömer b. Katade, Abdullah b. Ebî Bekr, Sait b. el-Museyyeb ve Zühri gibi şöhretli kimselerden bizzat ilim tahsil etmiştir. İbn İshak'ın sadece Medine'de 100 kadar ravi ile yakınlık kurduğu bilinmektedir (45).

İbn İshak yaklaşık 30 sene Medine'de ikâmet ettikten sonra H. 119 senesinde İskenderiye'ye gelmiştir. Bu konuda şöyle bir bilgi ilgimizi çekmektedir.

“Medine'den ayrıldıktan sonra Kûfe, Maveraünnehir, Rey ve Bağdat'a gelmiştir. Ölünceye kadar da Bağdat'ta ikâmet etmiş, bir daha Medine'ye hiç dönmemiştir. Mısır'dan İran ve Irak'a gitmiştir (46)” denilmektedir. Bu bilgilerden ilk önce nereye gittiği anlaşılamamaktadır. Muhtemelen Medine'den ayrılmasının sebebinin, orada psikolojik baskıya maruz kalması, Şiilik ve Kaderyecilikle itham edilmesinin olduğu düşünülmektedir.

İbn İshak'ın yaşadığı dönem Emevîlerin çalkantılı dönemidir. Medine'de yaşadığı sırada İmam Malik b. Enes (179/795) (47) ve Hişam b. Urve (146/763) (48) gibi iki önemli kişiyle aralarının açık olduğunu görüyoruz.

41 Terzi, M. Zeki, s. 30-31.

42 Horovitz, J.s.76.

43 Terzi, M. Zeki, s. 53.

44 Hamidullâh, M., s.40.

45 Horovitz, s. 77.

46 Hamidullah, M., Mukaddine, s.45-47.

İbn İshak'ın, İmam Malik'in nesebini ve ilmini küçümsemesi dolayısıyla aralarının açıldığı belirtilir. Onun Zî Esbah'ın mevalisinden olduğunu söylüyordu. Halbuki Hicaz'da neseb ilminde İmam Malik'in otorite olduğu belirtiliyordu. İlmiyle ilgili olarak "onun kitaplarından bir kaçını bana getirin de kusurlarını söyleyeyim. Ben onun kitaplarının baytarıyım" diyordu. Bu söz İmam Malik'e iletilince o da "o deccallerden bir deccaldir. Yahudilerden de rivayette bulunuyor" demiştir. İmam Malik, İbn İshak'ın müslüman olan ve Benî Nadır (3/624), Beni Kureyza (5/626-7) ve Hayber (7/628) vakalarıyla ilgili bilgileri muhafaza eden Yahudilerden Hz. Peygamber'in gazveleri hakkında rivayette bulunmasını yasaklamıştır. Kaderiye'ye mensub olduğundan dolayı İmam Malik'le aralarının açık olduğu da söylenir. Bu arada Irak'a gitmeden önce İmam Malik'le barıştığı ve veda esnasında kendisine 50 dinar ile kendi bağından üzüm verdiği ile ilgili bilgiler mevcuttur (49).

İbn İshak'ın Hişam b. Urve ile aralarının açık olmasına sebep olarak onun, Hişam'ın hanımı Fatıma binti Münzir'den (Ö.48/688) rivayette bulunması gösterilir. Hişam bu haberi kesinlikle kabul etmez ve "o ne zaman görüştü onunla? Ondan ne zaman hadis dinledi?" demektedir (50).

Bu durum çeşitli açılardan değerlendirilerek ihtimal dahilinde görülse de (51) bizce mümkün gözükmemektedir. Eğer Fatma binti Münzir H. 48 de vefat ettiyse İbn İshak'ı görmesi ve haber rivayet etmesi söz konusu olamaz.

İbn İshak'ın gittiği yerlerde ilim halkaları oluşturduğu belirtilir. Hatib Bağdadî, Mekki b. İbrahim'in sekiz ayda İbn İshak'tan 20 konuşma dinlediğini sonra Allah'ın sıfatları hakkında kalbinin yatmadığı hadisler zikrettiği için onu terkettiğini anlatır. İbn Seyyid'in Nas ise oniki konuşma dinlediğini söyler (52).

İbn İshak'ın eserinin adı Kitabü'l-Mübtede ve'l - Meb'as ve meğazî'dir. Şam ve Fas'ta el yazmaları mevcuttur. Eser H. VII. yüzyılda Farsçaya, 1955 yılında İngilizceye (53) 1982 yılında da Türkçeye tercüme edilmiştir. Çalışma-

47 Terzi, M. Zeki, s. 55.

48 İbn Nedim, Fihrist, 78.

49 Terzi, s. 55.

50 İbn Nedim, Fihrist, s.78.

51 Terzi, M. Zeki, s.56.

52 Hamidullah, M. , Mukaddime, s. 47.

53 Hamidullah, M. Mukaddime, s. 62.

mıza esas aldığımız Hamidullah'ın hazırladığı nüsha altı bölümden oluşmaktadır.

1. Bölüm: (s.1-48) Hz. Peygamber'in Nesebi, Abdülmuttalib, Zemzem Kuyusu, Abdullahın evlenmesi, Himyerli Tubba, Fil olayı.

2. Bölüm: (s. 53-105) Rahib Bahira olayı, Selman-ı Farisi'nin müslüman olması, Kâbe ile ilgili hadisler, Kâbe'nin yapılması.

3. Bölüm: (s.109-166) Hz. Muhammed'in Peygamberliği, Hz. Ali'nin müslüman olması, Hz. Ebu Bekir'in müslüman olması, Ashabın karşılaştıkları bela ve güçlükler, Hamza b. Abdulmuttalib'in müslüman olması, Mekke'de Kur'an'ı açıktan okuyan kimse.

4. Bölüm: (s.169-224) Mekke'de Allah yolunda işkenceye maruz kalan müminler, Hz. Peygamber'in müşriklerle münakaşası, Hz. Peygamber'in vasıflarıyla ilgili olarak Yahudi bilginlerin ve Ehl-i Kitabın sözleri, Habeşistan'a ikinci hicret, Resulullah'ın kavminden gördüğü eziyetler, Hz. Peygamber'in tebliğe başlaması, Ebu Talib'in vefatı.

5. Bölüm: (s.227-279) Hz. Hatice'nin vefatı Fatıma'nın evlenmesi, Hz. Ali'nin kızı Ümmü Gülsüm'ün Hz. Ömer'le evlenmesi, Hz. Ali'nin kızı Zeyneb'in evliliği, Hz. Peygamber'in aile hayatı, Peygamberliğin alâmetleri, Ümmü Şerik ed- Devsiye'nin müslüman olması, Ebu Hureyre'nin müslüman oluşu, Şerir b. Abdullah'ın müslüman oluşu, Mirac olayı.

6. Bölüm: (s.283-316) Gazveler, Bedir Gazvesi, Sevik Gazvesi.

Emevîler devrinde Siyer ve Meğazî üzerine çalışanların yanında Cahiliye tarihi, genel tarih, İslâm tarihi, yerel tarih, şehir tarihi ve kültür tarihi üzerine çalışanların varlığını da görmekteyiz. Bunların çalışma sahalarını kesin çizgilerle birbirinden ayırmak her zaman mümkün olmamakla birlikte yapmış oldukları çalışmalar incelendiğinde üzerinde çalıştıkları sahaları tesbit etmek mümkün olmaktadır (54).

Cahiliye dönemi tarihi ve genel tarihle ilgili ilk çalışmaları yapan birisi de Yemenli Abîd veya Ubeyd bin Şerye'dir. Bu şahıs Emevî devleti kurucusu Muaviye b. Ebî Süfyan'ın daveti üzerine Şam'a gelmiş (55) ve sarayda Muaviye

54 Aycan, İ.,-Sarıçam, İ., Emevîler, s. 133.

55 İbn Nedim, Fihrist, s. 89, st. 26; İbn Hallikan, II, 365.

için ilk Arap krallarıyla ilgili tarih sohbetleri düzenlemiştir. Ayrıca Muaviye b. Ebî Süfyan'ın isteği üzerine bazı eserler yazmış, bunlardan en meşhuru **Kitabu'l Mulûk** ve **Ahbarü'l Madıyyîn**'dir. Bu eserin tarihçi Mes'udî zamanında tarih dersleri olarak okutulduğu belirtilir (56).

İslâm öncesi Arabistan veya diğer ülkelerle ilgili bilgi veren müellifler arasında Vehb b. Münebbih ve Ka'b ul-Ahbâr gibi Yahudi orijinli kimseler vardır. Vehb'in o dönemle ilgili verdiği bilgilerin doğruluğu konusunda çoğu kişinin kafasında herhangi bir mutabakat olmasa da alanında başta gelen bilgi kaynaklarından biri olmuştur (57). Ka'b ul-Ahbar ise daha Muaviye b. Ebî Süfyan'ın Suriye valiliği esnasında sarayda danışmanlık ve öğretmenlik vazifesi görmüş (58) Yahudi kökenli bu iki kişi sayesinde İsrailiyyat dediğimiz kıssalar, müslümanlar arasında şuyû bulmuş ve İslâm öncesi Araplarıyla ilgili bilgiler arasına karışmıştır (59).

Emevîler döneminde genel tarih ya da müslümanlar arasında cereyan eden iç siyasî olaylar hakkında bilgi veren müellifler de yetişti. Bunlar arasında Taberî'ye kaynaklık eden Avane b. el-Hakem (147/764), Ebu Mihnef (157/774), Seyf b. Ömer (200/815), Vehb b. Münebbih (110/732) gibi kimselerle Cabir el-Cu'fi (128/746)'yi sayabiliriz. Öte yandan futuhat ve şehir tarihlerinin de ilk örneklerini Emevîler döneminde görmek mümkündür. Emevîler döneminde mahallî tarihler ve futuhatla ilgili bilgi veren müellifler genelde Mısır menşelidir. Ebu Kabil (128/745), Yezid b. Ebî Habîb (128/745), Hâris b. Yezid el-Hadremî (764) bunlardan bazılarıdır. Yine Emevîler dönemi kültür tarihiyle ilgili bilgi veren müellifler arasında İsfahani'nin başlıca kaynağı olan ve Kitabü'l-Eğani diye eser yazan Yunus el-Katib (132/750) ile aynı durumdaki Hammad er-Raviye (155/771)'yi sayabiliriz (60)

Sonuç olarak Emevîler döneminde diğer ilimler gibi Tarih ilmi de gelişme kaydetmiş, daha sonra telif edilen hacimli eserlerin kaynağını teşkil eden müellifler bu dönemde yetişmiştir.

56 İbn Hallikam, IV, 89.

57 Taberî, III, s.2943-4; İbn Hallikan, III, 106-107.

58 İbn Kuteybe, **Mearif**, 219.

59 P.K. Hitti, II, 384.

60 Aycan, İ. - Sarıçam, İ., **Emevîler**, s. 134-135.

d) Hukuk Çalışmaları :

İlk İslâm toplumunda müslümanlar ortaya çıkan hukukî sorunlarını Hz. Peygamber (S.A.V.)'e getiriyorlar, problemlerini bu şekilde hallediyorlardı. Hz. Peygamber'in vefatından sonra ortaya çıkan problemler için, müslüman toplumun başına geçen halifeler ve sahabe gelişen ve değişen toplumun ihtiyaç ve sorunlarını gidermede Kur'an ve sünneti kendilerine rehber edindiler. Hatta Hulefa-i Raşidin döneminde çok genişleyen İslâm coğrafyasında müslümanlara dinlerini öğretmek ve sorunlarını çözmek amacıyla pekçok sahabî çeşitli merkezlere gönderilmiştir. Mesela Hz. Ömer, Abdullah b. Mes'ud'u Kûfe'de görevlendirmiş ve Kûfelilere "İbn Mes'ud'a ihtiyacım olduğu halde sizi kendime tercih ettim" (61) demiştir.

İlk dönemlerde bu tarz görevlendirmelerle çeşitli merkezlerde pekçok kişi görev almıştı. Emevî devlet kurucusu Muaviye b. Ebî Süfyan'ın Şam valiliği esnasında, şahabeden Ebu'd-Derdâ da Şam kadılığına tayin edilmişti. Fakat Ebu'd-Derdâ, Muaviye'nin Hz. Peygamber tarafından yasaklanmış bir işi yapmasından sonra kendisine itiraz etmiş ve bu hususu Resulullah'ın yasakladığını söylemiş, Muaviye'de "Ben bunda bir beis görmüyorum" deyince o "Muaviye'ye ne yapsam haklı değilmiyim, ben Resulullah'tan haber veriyorum, o kendi görüşünü söylüyor, vallahi ben seninle aynı yerde oturmam" diyerek Şam kadılığından istifa etmiştir (62).

Aslında "kadı" ünvanıyla çeşitli eyalet ve şehirlere tayin olunan bu kimseler çeşitli hukukî konularda diğerlerinden biraz tebarüz etmiş kimseler olup, anladığımız manada hukuk tahsil etmiş ve çeşitli hukukî meseleler üzerine ihtisaslaşmış kimseler değildi. Özellikle halifeler tayin ettikleri bu kimselere görevlerine başlamadan önce kendilerine "ortaya çıkan problemleri çözmede Kur'an ve sünnete başvurmalarını, her ikisinden de bir cevap bulamazsan insanların üzerinde ittifak ettikleri ile hükmet" (63) diye talimat vermişlerdir.

Emevîler dönemine kadar geçen süre içerisinde kendilerine hukukî konularda görüş sorulan ya da çeşitli konularda ve merkezlerde müslümanların hu-

61 Karaman Hayrettin, *İslam Hukukunda İctihād*, Ankara, 1971, s.103.

62 Şaffi, *İhtilafü'l-Hadis*, s.23. Karaman, H., a.g.e., s.84.

63 Vekî, *Ahbaru'l - Kudat*, (I,III,Beyrut, ?) c.II,s.190.

kukî problemlerini çözen sahabe sayısının yaklaşık 130 civarında olduğu bildirilir. Fetvaları çok olan en önemli kişiler, Hz. Ömer, Hz. Ali, Hz. Aîşe, Abdullah b. Mes'ud, Zeyd b. Sabit, Abdullah b. Ömer, Hz. Ebu Bekir, Hz. Osman, Muaz b. Cebel ve Ebu Musa el-Eş'arî'dir. Fıkıhın daha sonraki nesillere aktarılmasında büyük emeği geçen kimseler olarak Medine'de Zeyd b. Sabit (45/665), Abdullah b. Ömer ((74/693), Mekke'de Abdullah b. Abbas (68/687), Irak'ta Abdullah b. Mes'ud (32/652)'un ismi zikredilir.

Emevîler dönemine gelince bu dönem toplumun siyasî ve dinî konularda farklı düşüncelere ayrıldıkları, bu farklılıkların çoğu zaman insanları kanlı çatışmalara sürüklediği görülmüştür. Ömer b. Abdülaziz'in dışındaki Emevî devlet başkanları şahsi ve siyasî hayatlarını, kendilerinden sonraki Abbasîler kadar dinî ahkam ile bağlamayı zaruri görmemişler, idarelerini daha çok Arap örf ve adetine dayandırmışlardır denilmektedir (64).

Müsteşrik Joseph Schacht bu konuda "şüphesiz onlar, aslında din ve dinî hukukla değil, siyasî idare ile meşgul idiler. Yani onlar dinî siyaset ve kelâm meseleleri ile ilgilendiler. Çünkü bu meselelerin kendilerine sadakatle (65), yani devletin iç güvenliği ile bir ilişkisi vardır" demektedir. Kanaatimizce o bu konuda çok fazla haksız değildir. Emevîlerin bu kaygısız tutumları ve toplumda çözüm bekleyen pekçok sorunun ortaya çıkması karşısında dört halife döneminde İslâm coğrafyasının pekçok tarafına yayılmış olan sahabe ve tabiinin Mekke ve Medine'de toplanmalarına, hukuk alanında çalışmalar yapmalarına sebep olmuştur.

Bazı şehirlerde meydana gelen bu birikmeler, zamanla gerek akide gerek mensubiyet noktasında "kadim fikhî mektepler" adını haklı çıkarmaya yetecek belli bir istikrar kazandılar. Bu "sitematik" bir disiplin olmaktan uzak bulunmakla birlikte, hukukun (fıkıhın) başlangıcı idi (66).

Müslümanlar, nasıl İslâmı suratle yaydılarsa, hukuk ilminde de o kadar çabuk muvaffak oldular (67). Gerçi bu devir hukuk çalışmalarının mahsulu

64 Karaman Hayrettin, *İslâm Hukukunda İctihat*, Ankara, 1971, s. 83.

65 Schacht, J., *İslâm Hukukuna Giriş*, (Trc. Mehmed Dağ, Abdülkadir Şener, Ankara, 1977), S.34.

66 Watt, M., *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri* (Trc., Ethem Ruhi Fırlı, Ankara, 1981), s.78.

67 Zeydan, Corci, *İslâm Medeniyeti Tarihi* (Trc. Zeki Meğamiz, I-V, İstanbul, 1976), III, 139.

herhangi bir fıkıh eseri bize kadar ulaşmamakla beraber, bazı merkezlerde odaklaşan pekçok fakihın isimlerini bilebilmekteyiz (68). Mesela:

Medine'de Abdullah b. Ömer (/), Enes b. Malik (93/712), Said b. el-Müseyyeb (94/712), Urve b. Zübeyr (94/712), Harice b. Zeyd (100/718), Kasım b. Muhammed (102/720), Süleyman b. Yesar (107/725), Ebubekir b. Muhammed b. Haris (94/713), Ubeydullah b. Abdullah b. Utbe (98/716) vardı. Bunlara Medineli 7 fakih adı verilirdi. Yukarıdaki şahıslara Ebubekir b. Muhammed b. Amr b. Hazm (120/738) ve oğulları Muhammed ile Abdullah, Ebû Cafer Muhammed b. Ali (117/735) ve Muhammed b. Şihab ez-Zühri (124/741)'yi de ilave edebiliriz.

Mekke'de ise Ata b. Ebî Rebâh (115/733), Tavus b. Keysan (106/724), Mücahid b. Cebr (100/718), Ubeyd b. Umeyr (68/687), Abdullah b. Abbas (68/687), Amr b. Dinâr (126/744), Abdullah b. Ebî Müleyke (119/737) ve diğerleri.

Küfe'de, Alkame b. Kays en Nehaî (62/682), Esved b. Yezid (75/694), Ebu Amr Ubeyd b. Amr el- Hemdanî (72/691), Şureyh b. el-Haris (82/701), Mesrûk b. el-Ecdâ (63/683), Dahhâk (105/723), İbrahim en - Nehaî (94/714), Amr eş-Şa'bi(103/721), Said b. Cübeyr (95/714), Hammad b. Ebî Süleyman (120/738).

Basra'da, Humeyd b. Abdurrahman(95/713), Mutarrif b. Abdullah (87/706), Zürrare b. Evfa (93/712), Muhammed b. Sirîn (110/728), Müslim b. Yesar (100/718), Cabir b. Zeyd (103/721), Hasan el-Basrî (110/728).

Şam'da, Kabisa b. Züeyb el - Huzâî (86/705), Ebu İdris el- Havlanî (.... / ...), Şurahbil b. Sımt (.../...), Süleyman b. Habib el- Muharibî (.../...), Mekhûl (.../...), Ömer b. el-Abdülaziz (101/720), Haris b. Umeyr (.../...) gibi kimse-leri sayabiliriz (69).

Emevîlerle birlikte devlet idaresi değişerek saltanat halini almış, bu durum bazan müstebid bir yönetim haline de dönüşmüştür. Emevî devlet başkanları Şam'dan idarelerini, geniş anlamda Kur'an ve sünnetin gösterdiği yoldan yürüyerek gerçekleştirmişler, fakat hukukun kaynağı olan Kur'an ve sünnet,

68 Hitti, P.R., *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, (Trc. Salih Tuğ, I-V, İstanbul, 1980), II, 381.

69 İbn Sad, *Tabakat*, II, 374; İbn Kuteybe, *el- Mearif*, 186-216.

farklı bölgelerin tatbikatının ışığı altında kendi müşavirleri ve memurlarınca yorumlanmıştır. O dönemin otorite ilim adamları bunun karşısında yer aldı ve Medine’de toplanmış olan dini cemaatin ileri gelenleri İslâm hukukunu tesis etmeye başladılar. Hicaz’ın mahallî tatbikatı, onların fıkıh mecmualarının ortaya çıkışında söz götürmez bir etkendi. Çok geçmeden dinî yasama faaliyeti Irak’ta, Basra’da ve Kûfe’de de ortaya çıktı. Emevi devleti bu yasama faaliyetinden etkilendi (70). Bu etkilene çok enteresan bir hale dönüşüyordu. Araplar, mevaliye fazla ilgi göstermiyorlardı. Bunun karşılığında kendilerine muhalif olsalar dahi Medine’deki ilim adamlarının hatırlarını okşamaya ve onları memnun etmeye çalışıyorlardı. Özellikle Ömer b. Abdülaziz’in bu konuda ileri sayılacak derecede adım atması kendisini diğerlerinden farklı kılıyordu. Bilindiği üzere o Medine alimleriyle istişare yapmadan önemli bir iş hakkında emir vermezdi (71).

Ömer b. Abdülaziz’in amcası Abdülmelik b. Mervan’da kendisi gibi Medine’de eğitim görmüştü. Ancak İslâm hukukunun uygulanmasını I. yüzyılın sonlarında ciddi ve sistemli bir biçimde ele alan ilk Emevî halifesi diğer ilim dallarında olduğu gibi Ömer b. Abdülaziz’dir. Şer’î hukuku halka öğretmek ve Hz. Peygamber’in hadislerini kaydetmek üzere bütün dış bölgelere elçiler gönderme şerefini rivayetler bu halifeye vermektedir (72).

Buna göre devlet bir yürütme müessesesi olarak Şer’î hukuku mahallî hukuk otoritelerince tedvin edildiği şekliyle farklı bölgelere uyguluyordu. Fakat bu fıkıh külliyyatı, eserleri bakımından birlik arzettiği halde hem farklı mahalli tatbikattan hem de bazı alimlerin içtihatlarından doğan farklılıklardan ötürü, ayrıntılarda geniş ölçüde farklılıklar gösteriyordu. Bir şehirdeki ilim adamları dahi fikhî ayrıntılarda ihtilaf halindeydiler. Emevîlerin iktidardan ayrılmasından sonra İranlı bir mühtedi olan ünlü edebiyatçı ve devlet katibi İbnü’l-Mukaffa (öl. 140/757) Halifeye fikhî sistemli bir hale getirmesi ve Kur’an

70 Fazlurrahman, *İslâm* (Trc. Mehmet Dağ-Mehmet Aydın, İstanbul, 1981), s.99.

71 Zeydan Corci, a.g.e., III,141.

72 İbn Sad, *Tabakat* (Dar’us Sadır, Beyrut.?....) V,374; İbn Kesir, *el-Bidaye* (Kahire, 1992), IX.202; Fazlurrahman, *İslâm*, s.99; Hârbi.O.Ömer b. Abdülaziz’in *Devlet İdaresi* (Basılmamış Y.L. Tezi, Sakarya, 1997), s.50-53.

ile sünnet üzerinde kendi içtihadını yapması gerektiğini öğütleyen bir risale yazması buna en güzel bir örnektir (73).

Emevîlerin ilk zamanlarından başlayarak her çağda kadıların, bir çoğu dürüstlükleri taviz verme tehlikesiyle karşı karşıya kalacağı için devlet hizmetini reddeden dindar ulema ve hukukçular tarafından sık sık kötülendiklerini okuyoruz. Bu mahkemelerin yanında halifeler de şahsî kusurların tamiri için mezalim mahkemeleri adı verilen özel mahkemeler kuruyorlardı (74).

Diğer ilim dalarında olduğu gibi hukukçuların bir çoğu da mevalîden olan kimselerdi. Bu kimselerin tamamı sahip oldukları ilmî birikimi sahabeden almışlardı. Hukuk tahsil eden insanların devlet kademesinde görev almaları, gelişen ve değişen toplumun sorunlarını çözmeye zaruri hale gelmişti. Emevîler veya daha çok onların valileri müslüman hakimler veya kadılar tayin etme işinde önemli adımı atmışlardı. Kadılık görevi, Arap fütuhâtının bir sonucu olan yeni şartlar altında Arap saltanatının medeni merkezlerinde teşekkül eden İslâm cemiyetinde ve bu cemiyet için ihdas edilmiştir. Bu yeni cemiyet için artık İslam öncesi ve İslamın ilk devrindeki hakem usulü yeterli değildi. Dolayısıyla Arapların hakeminin yerini İslâm'da kadı almıştır. Vali, görevlerinde bilinçli bir ayırım yapmaksızın, halife tarafından kendisine verilen yetki sınırları içerisinde kendi eyaletinde idarî, teşriî ve adlî tam bir otoriteye sahipti. O aslî yetkisini hukukî katibi olan kadıya havale edebilirdi. Ve gerçekte de böyle yapıyordu. Bununla birlikte vali, istediği herhangi bir davaya kendisi karar verme ve şüphesiz dilediği vakit kadıyı azletme hakkını elinde tutuyordu (75).

Netice olarak I. ve II. yüzyıllarda fikhî görüşlerin Hicaz (Mekke-Medine), Irak (Basra ve Kûfe), Suriye (Şam) ve Mısır'da geniş bir birikim meydana getirerek gelişmiş olması bir müddet sonra onların ekolleşmesine bu görüşlerin ya seçkin bir hukukçunun etrafında toplanmasına veya ona bağlanmasına neden oldu (76).

73 Fazlurrahman, **İslâm** (Trc. Mehmet Dağ-Mehmet Aydın, İstanbul, 1981), 99-100

74 Fazlurrahman, a.g.e., s. 100.

75 Schacht, J. a.g.e., s. 35-36

76 Fazlurrahman, a.g.e., s. 102.

e) Kelâmî Tartışmalar:

İslâm'da kelâmî tartışmalar gayr-ı müslimlere karşı bir polemik unsuru olarak, özellikle siyasî gelişmelere paralel olarak ilk dönemdeki kendine güven naifliğinin adım adım erezyona uğramasıyla İslâmın kendi içindeki tartışmalarla başlamıştır (77).

H. Peygamber (S.A.V.) 63 yıllık yaşamı ve 23 yıllık peygamberlik görevinin sonrasında, geride kalan müslümanlara Kur'an'a ve kendi sünnetine bağlı kalmalarını tavsiye ederek bu dünyadan irtihal etmişti. Ancak insanlardaki iktidar hırsı, soy sop, kabile taassubu daha sonraları ırk faktörü pekçok tartışma ve çatışmanın ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Birinci halifenin seçiminde halifelüğün Mekkeli muhacirlerle Medineli Ensar arasında tartışma konusu olması, Ridde savaşları esnasında bazı kabilelerin açıkça söylenmese de Kureyş'in siyasî otoritesine karşı isyan girişiminde bulunmaları ve H. Osman döneminde palazlanan Kureyş içi kabile rekabetleri gelecekte pekçok çatışmanın habercisi durumundaydı.

Çok geçmeden H. 35'te üçüncü Halife H. Osman, onun iktidarına ve idaresine muhalif olan bir grub tarafından şehid edildi. Bu tarihten itibaren İslâm toplumunda sürekli bir iktidar zaafı yaşandı. Müslümanlar H. Osman'ın katlinden sonra H.36'da Cemel Savaşında ve H. 37'de Sıffin savaşında karşı karşıya gelerek kıyasıya savaştilar. Bu savaşlar bir din savaşı olmayıp bir iktidar mücadelesiydi. Ölen ve öldürülenler arasında H. Peygamber'in yakın arkadaşlarından kimseler de vardı. H. Ali, H. Aîşe, Zübeyr b. Avvam, Talha b. Ubeydullah, Ammar b. Yasir ve daha nice meşhur sahabî mücadelenin tarafları olmuştur.

Bütün teolojik ve felsefi mevzuların siyasî yahut içtimaî temellerinin mevcut olduğu belirtilir (78). Toplumda cereyan eden bu menfi hadiseler müslümanların kafasında çeşitli soruların oluşmasına neden oldu. Bu sorular ve bu soruların cevapları kısa ve uzun vadede siyasî ve dinî içerikli birçok grubun başlangıç noktasını oluşturuyordu.

77 Ess.J. Van, *İslâm Kelâmının Başlangıcı*, (Trc. Şaban Ali Düzgün, basılmamış makale), s. 13.

78 Watt, M. *İslâmî Tetkikler*, (Trc. Süleyman Ateş, Ank. 1968), s.15.

Hakikaten o günlerde ortaya atılan sorular, çok erken gündeme gelen ve müslümanların çok da hazırlıklı olmadıkları konulardı. Böyle olunca da çok çeşitli görüşler ortaya çıkıyordu. Meselâ iç çatışmalarda;

- Ölen ve öldürülen müslümanların Allah katında durumları ne idi?
- İnsan kendisi için önceden tesbit edilmiş bir kaderin mahkumu mudur?

Yoksa fiilerinde tamamen hür müdür?

- Allah'ın yasakladığı büyük günahlar işlemiş birisinin -adam öldürme gibi- din ve insanlar katındaki durumu nasıl değerlendirilmelidir?

- Bir takım olaylara karışmış veya Kur'an-ı Kerim'de belirtilen emirleri yerine getirmemiş bir insan iman ve İslâm'dan çıkmış olacak mıdır?

- İnsanların zulüm yapan idarecilere karşı tavrı ne olacaktır? (79) gibi daha nice uzatabileceğimiz sorular dizini müslümanları Kur'an ve sünneti incelemeye ve bu konular üzerinde kelâmî manada tartışmalarına neden olmuştur.

Hız. Ali-Muaviye b. Ebî Süfyan arasında süregiden iktidar mücadelesi sırasında isimlerini duyuran haricîler, bedevî kökenli insanlar olup, ne Haşimîlerin ne de Emevîlerin yapmış oldukları mücadeleyi haklı bulmuyorlardı. Onlar tahkime gidilmesini de doğru bulmamışlar ve bu süreçte sloganları "Allah'tan başka hüküm verici yoktur" diyerek karşı çıkmışlardır. Bu kimseler işi daha da ileri götürerek İslâm toplumunu içinde bulunduğu kötü ortama sürükleyen kişiler olarak gördükleri Hız. Ali, Muaviye ve Amr b. el-As'a suikaste bulunmuşlardır. Netice olarak başta siyasî olaylar neticesinde görüş ayrılığına düşülerek siyasî bir hizip olarak ortaya çıkan Haricîler, görüşlerini meşrulaştırmak amacıyla dinî argümanları kullanmışlar ve dinî bir grup hüviyetine kavuşmuşlardır.

Bedevî karakterli bu hareketin İslâm düşüncesine ve hayatına yapmış olduğu en büyük katkıyı, devlet siyaseti ve ictimâî hayatın tavizsiz bir şekilde Kur'an'a dayanması gerektiği hususundaki ısrarları ile yapmışlardır (80). Ancak onlar bu düşüncelerini kuvveden fiile geçiremeyecek kadar katıydılar. Özellikle Emevîler döneminde mevcut yönetime karşı küçüklü büyüklü 16 kadar isyan

79 Fiğlalı, E.Ruhi, *İtikadî İslâm Mezhepleri*, (Ank.1980), s.27.

80 Watt, M., *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, s. 25.

girişiminde bulunmuşlardır (81). Onların azlığı, güçsüzlüğü, yenilgileri hiç önemli değildir. Çünkü onlar Emevîlere karşı mücadeleyi kutsal bir vazife, cihad olarak kabul ediyorlardı. Hatta onlar Emevîlere karşı mücadele eden diğer muhalif gruplara da destek veriyorlardı (82).

Haricîlerin taşıdıkları sert fikirler kendi aralarında da tartışmalara sebep oluyordu. Emevîler döneminde H.65'li yıllara gelindiğinde kelâmî anlamdaki tartışmalar onları da bölünmeye itti. Klik liderlerinin isimlerine nazaran Ezari-ka, Necedat, Sufriye ve İbadiye diye adlandırılan bu grupların ortak özellikleri kurtuluşu karizmatik bir liderin etrafında yer almaktan ziyade Allah'ın emir ve nehiyelerinin tam olarak uygulandığı, sağlam karizmaya malik olan bir toplumda aramalarıydı. Bunlara göre insan böyle bir cemiyetin üyesi olarak kurtuluşa erebilirdi (83).

Haricîlere göre bütün müslümanların halife seçilebilme hakkı vardır. Halife seçilen kimsenin görevi bırakması uygun değildir. Halife zulmederse azli ve katli mubah olur (84). Onlar, bütün müslümanların -hür olsun, köle olsun- halife seçilebilme hakları vardır şeklindeki görüşleriyle, hilafetin sadece Resulullah'ın Ehl-i Beytine münhasır olduğunu kabul eden Şia'dan ayrı düşünürler (85).

Hariciler, İslâm cemaatinin şahsi çıkarlar ve ihtiraslar sebebiyle tehlikeye düştüğünü, müslümanların umumî menfaatlerinin bazı grupların menfaatine boyun eğdiğini, bu grupların da umumi menfaatlerle diledikleri gibi oynadıklarını düşünüyorlardı. Onlar Emevîlerin ilk dönemlerinde daha çok siyasî iktidarı hedef alan faaliyetler içinde olmuşlardır. Ancak Abdülmelik b. Mervan döneminden itibaren siyasî görüşlerinin üzerine dini görüşlerini de ikame etmeye başladılar. Onlara göre imanın sadece Allah'a ve Hz. Muhammed'in peygamberliğine inanmaktan ibaret olmayıp adalet, doğruluk, oruç ve namaz gibi dinin emirlerini ifa etmenin de imandan bir cüz olduğunu kabul ettiler.

81 Belazurî, Ensâb, IV, 163-186.

82 Müberred, el-Kamil, (Thk, İbrahim b. Muhammed el-Delcimumî, I-III, Mısır,?), III, 154-155.

83 Watt, M. İslâmî Tetkikler, s.18.

84 Mes'udî, Muruc, II, 110-111.

85 H. İbrahim Hassan, İslâm Tarihi, II, 69.

Böylece onlar Allah'tan başka ilah olmadığına, Muhammed'in O'nun Resulu olduğuna iman edip de dinin farz kıldığı şeyleri yapmayıp büyük günah işleyen kişilerin kafir olduğuna inandılar. Böylece haricilerin dinî konulardaki fikirleri siyasi fikirlerinden daha az şiddetli olmadı. Onların siyasî taassublarının dinî düşüncelerindeki bakış açısı üzerinde büyük tesiri olmuştur (86).

Yine hilafet gibi ya da iktidarın paylaşımı gibi tamamen siyasî bir konudan kalkarak üzerine uzun uzun kelimî manada tartışmalara sebep olan siyasî ve dinî bir ekol haline gelen diğer bir grup ta Şîa'dır.

Şîa, Ali b. Ebi Talib'in Hz. Muhammed'den sonra nass ve tayinle halife olduğuna inanan, imametin kıyamete kadar onun soyundan çıkmayacağını ileri süren, bu imamların masum olduklarını iddia eden toplulukların müşterek adıdır (87). Her ne kadar şîi müellifler bu hareketin başlangıcını Hz. Peygamber'in vefatından itibaren başlatırlarsada (88) bu hareket de diğer hareketler gibi müslümanlar arası iç çatışmalar neticesinde doğmuştur. İnsanların bu hareketi başa götürmeleri ve dinî birtakım argümanları kullanmaları, onu temellendirmek ve meşrutiyet kazandırmak amacına yöneliktir. Bazı araştırmacılar Şîa hareketinin başlangıcını seri halinde birtakım siyasî başarısızlıklara bağlarlar (89). Hakikaten bu fikirleri iddia edenlere göre hilafet konusunda Hz. Ali'nin, oğulları Hasan ve Hüseyin'in başına gelenlerin başka bir izahı olmalıydı. Onlar imametin ele geçirilemeyişinin sebeplerini başka yerlerde ararlar. Onların siyasî kıyımlarının ekseriyeti dramatik sonla neticelenmiş olması nedeniyle hariciler gibi net olabilmeleri sözkonusu olamadı. Ve onlar inançlarda aşırı farklılaşmaya gittiler.

Böylece Emevîler devri şîiliği, sonraki dönemlerdeki şîilikten daha müphem ve belirsiz bir manzara arz ediyordu. Bir kısım şîiler kendilerini istikbâli gözetmede siyasî bir hareketsizliğe bırakmışlar ve bu davranışı mazur göstermek için de şu dinî görüşü bulmuşlardır. İmam ölmemiştir, fakat gizlenmiştir

86 H. İbrahim Hassan, a.g.e., II, 70.

87 Fırlı, E. Ruhi, *İmamiyye Şîası*, İst. 1984, s.9, v.d; Onat, Hasan, *Emevîler Devri Şîi Hareketleri*, s. 146.

88 Onat, Hasan, a.g.e., s. 147.

89 Watt, M. *İslâmî Tetkikler*, s.30.

ve uygun bir zamanda mehdi yahut hidayete sevk edilmiş bir mesih gelecek ve bütün kötülükleri düzeltip yeryüzünü adaletle dolduracaktır (90).

Şîa'da imâmet konusu temel inançlardandır. Siyasî başarısızlıkların verdiği eziklik bazı insanlarda, kurtuluşun veya refahın yolu insan üstü özelliklerle mücehhez bir liderin peşinde yürümektir şeklinde bir inanca sebep olmuştur. Bu vasıflar da Allah vergisi vasıflar olup ilahî bir mazhariyet ve lutuftur (91) denilmektedir. Kısacası bu hareket gücünü imamdan alan bir hareket olmuştur. Ancak bu harekette de diğer toplumsal hareketlerde olduğu gibi zaman geçtikçe bölünmeler ve görüş ayrılıkları olmuş, değişik gruplar ortaya çıkmıştır. Bunlar arasında en önemlileri imam Zeyd'e (122/740) nibetle Zeydilik, 7. imam Cafer es-Sadık'ın (148/765) büyük oğlu İsmail'e nisbetle İsmaliyyedir.

Zeydilik, şii mezhepler arasında Ehl-i Sünnete yakın ve en mutedil olanıdır. İmam Zeyd b. Ali b. Hüseyin, Emevîler döneminde Hişam b. Abdilmelik'e karşı isyan girişiminde bulunmuş ve başarısızlıkla sonuçlanmıştır (92).

Şiiler arasında tartışılan ve kendilerine taraftar bulan görüşler o kadar çoktur ki bunlardan bazıları Hz. Ali'nin ilah olduğuna inanacak kadar aşırı gittiler. Bu tür görüşleri besleyenler mutedil şiiiler tarafından Gulat-ı Şîa olarak isimlendirildiler.

İslâm toplumunda siyasî ve dinî birliğin bozulması sadece bu iki fırkanın doğuşuna sebep olmadı. Hariciler ve Şîa, silahlı çatışma ve isyanlardan sonra kelâmî tartışmaları başlatmışlardı. O güne kadar toplumdaki çatışmaları biraz kenardan biraz da uzaktan izleyen sessiz kesim, aslında onlarda Emevîlerin yönetim ve anlayışlarından memnun değildi. Fakat bu kesim güçsüzlükleri nisbetinde yavaş yavaş Emevîlerin idaresine uydu ve yalnızca iman sahibi olmanın, bir kimsenin müslüman olarak tanımlanması için yeterli olduğunu ve amelilerin esasa ilişkin şeyler olmadığını ortaya koydu. Mürcie adı verilen bu kişiler, büyük günah işleyen bir kişi hakkında hüküm vermekten kaçınılmasını öğütlediler. Onlarca, bu kişinin kaderini Allah tayin edecektir (93).

90 Watt, M. *İslâmî Tetkikler*, s. 33.

91 Watt, M. a.g.e., 18

92 Daha fazla bilgi için bkz. Atçeken, İsmail Hakkı, Hişam b. Abdilmelik (basılmamış doktora tezi, Konya, 1997), s. 61-85.

93 Fazlmurrahman, *İslâm*, s. 107.

Toplumsal hadiseler karşısında ılımlı tavırlar takınan ve mutedil görüşle-riyle tanınan bu kimseler, Emevîler döneminde bu ılımlı tutum yavaş yavaş tam bir Cebriye seviyesine gömülerek, halkın ahlakî gevşekliğine uygun bir duru-ma düştü ve Emevî idaresinin savunulmasında bir araç haline geldi. Buna kar-şılık Emevîler de onların görüşlerinin yayılmasını teşvik ettiler. Sahabilerin çoğunluğunu ve genel olarak Medinelileri içine alan bu ilk siyasî bakımdan tarafsız ve dinî bakımdan ılımlı kişilerin hakiki geleneği, Medine'deki dinî önderlik, Emevîlerin hakimiyeti altında İslâm devletinin geçirdiği sarsıntıdan müteessir olduğu ve genellikle bu durumdan hoşnut olmadığı halde yine de fiili bir başkaldırma hareketinden kaçındı ve bunun yerine dinî hukuk ve hadis ilimlerini geliştirmeye ağırlık verdi (94).

Mürcie ve Cebriye dediğimiz teslimiyetçi ve çaresizlikten çaresiz kalan kimselerin siyasî otoriteyi ve onların çeşitli davranışlarını meşrulaştırıcı görüş-lerinin ortaya çıkmasından sonra toplumda irade-i cüziyye ve cebir yoğun bir şekilde tartışılmaya başlandı. Emevîlerin sorumsuz davranışlarını Allah'ın tak-diri şeklinde anlayanlara karşı çeşitli tepkiler oluşmaya başladı. Basralı Hasan el-Basrî (110/728) tepki gösterenlerin öncülerinden olup insanı yapmış olduğu fiillerinden dolayı sorumlu tutmuştur (95). Çünkü bazı kimseler Emevî yönetimi Allah tarafından irade edilmiştir. Günahları vesairesi hep O'nun ira-desi neticesidir. Binaenaleyh müslümanlar tarafından muhalefet edilmemelidir. Bu iddialar, insanların sorumluluğuna inanan kimselerin tepkisini tahrik edecek mahiyette idi (96). Neticede Kaderiyye dediğimiz akım ortaya çıktı.

Kaderiyye ya da insanın fiilerinden mesul olduğunu savunan görüşün ku-rucusu olarak Mabed el-Cühenî'nin adı zikredilir. O, Emevîlerin zulümlerinin Allah tarafından takdir olduğu hususunu inkâr etmiştir. Dikkati çeken husus onun 82/701 yılında Emevîlere isyan eden Abdurrahman b. el-Eş'as'ın isyanına katılmış olmasıdır. Muhtemelen o 85/704 yılında Emevîlerin isyanı bastırma-sından sonra yakalanıp idam edilmiştir (97).

94 Fazlurrahman, *İslâm*, s. 108.

95 Fazlurrahman, a.g.e., s.109.

96 Watt, M. *İslâmî Tetkikler*, s. 38.

97 Watt, M. *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, s. 103-104.

Kaderiyye akımının ikinci önemli ismi Gaylan ed-Dımaşkî'dir. Onun Emevîlere muhalefetine daha Ömer b. Abdülaziz döneminin başlarında (99-102/717-720) tezahür etmiş olduğu görülmektedir. Muhtemelen o, Ömer b. Abdülaziz'i belli reformlar yapması için zorlayan ve tenkidci bir hava ile bir mektup yazan kimsedir. Kaderiyye akidesinin koyu bir muarızı olarak tanınan Ömer'in Gaylan'a görüşünü sorduğu ve onu bu inancın tahlikesinden dolayı ikaz ettiği ve ayrıca diğerlerini de Gaylan'ın kader anlayışına inanmamaları hususunda uyardığı söylenir. Görüşleri onu, Hişam b. Abdülmelik (106-126/724-743) döneminde müşkilata sokmuştur. Bu yüzden bir arkadaşı ile Ermenistan'a kaçtığından bahsedilir. Ancak o daha sonra Hişam'ın iktidarının sonlarına doğru yakalandı ve idam edildi (98).

Sonuç olarak Hz. Peygamber sonrası İslâm toplumunda cereyan eden hadiselerin çeşitli siyasî ve dinî görüş ayrılıklarına ve bu görüşler üzerinde çok farklı yorumlara yol açtığını, bu yorumların zamanla dinî mezheb hüviyetine kavuştuğunu özellikle Emevîlerin yönetim ve din anlayışlarının bu oluşumlara hız ve güç verdiğini söylemek mümkündür.

98 Watt, M., a.g.e., s. 104-105. Atçeken, İ.Hakkı, **Hişam b. Abdülmelik'in Halifeliği ve Şahsiyeti** (basılmamış doktora tezi, Konya, 1977), s.250.